

Джон Кеннет Гелбрейт

(1908-2006) – американський економіст, публіцист і громадський діяч, один із лідерів інституційного напрямку в економічній теорії. Професор Гарвардського та Принстонського університетів, президент Американської економічної асоціації. Протягом Другої світової війни та післявоєнного періоду займав ряд постів в уряді США.

Учений констатує зникнення вільного ринку і зростання домінування великих корпорацій – олігополій. На його думку, саме еволюція інституту корпорації відображає становлення нової «індустріальної системи», в якій вирішальне значення набуває «техно-структура» – еліта інженерів, експертів, менеджерів. Концепція техноструктури лягла в основу альтернативної марксизму ідеї Гелбрейта про конвергенцію капіталізму і соціалізму. Виступає за соціально-економічні реформи. У комплекс заходів його програми «нового соціалізму» входить звільнення від культу споживання, «розкрячення» держави, залежної від влади техноструктури, розв'язання екологічних та інших проблем. Основні праці: *«Американський капіталізм»* (1952), *«Велика депресія»* (1955), *«Суспільство достатку»* (1958), *«Нове індустріальне суспільство»* (1967) та ін.

Розділ V. Капітал і влада

Навіть у ХХ ст. економісти ще довгий час жили в подібному світі невеликих конкуруючих фірм. Пов'язана з цим зневага до проблеми влади була і зрозумілою, і неминучою. Тим часом інші традиції економічної думки приділяли більшу увагу цій проблемі. Перш за все це стосується Маркса. У середині минулого століття він зробив питання про владу предметом економічної науки, і зробив це з такою пристрасстю, з якою багато хто не може змиритися до цього часу. Він відкинув уявлення про капіталізм як систему конкуруючих між собою і тому пасивних приватних фірм, вважаючи таке подання вульгарною апологетикою. У

виробництві панують ті, хто контролює і поставляє капітал. Влада власників капіталу на підприємстві безмежна. Ціни та заробітна плата встановлюються відповідно до їхніх колективних інтересів. Власники капіталу панують у суспільстві і визначають його моральне обличчя. Вони контролюють також державу, яка перетворюється у виконавчий комітет, підпорядкований волі та інтересам капіталістичного класу. Не може бути мови про те, що влада пов'язана з яким-небудь іншим фактором виробництва. На даній стадії історичного розвитку вона абсолютно явно і повністю належить капіталу.

Представники класичної традиції економічної думки, зрештою, прийшли до згоди з Марксом. Концепція конкурентного ринку відступила на задній план.

Нині вважається загальновизнаним, що «ринкова влада, якою завдяки своїм значним (як в абсолютному, так і у відносному значенні) масштабам розпоряджається гігантська корпорація, є основою не тільки економічної влади, але також значної політичної і соціальної влади». Приймається, далі, й інший висновок, зроблений Марксом. Така влада, в тій мірі, в якій вона може бути досягнута, по праву і неминуче належить капіталу. Здійснення влади є прерогативою власників капіталу.

Проте поза цими рамками проблема влади все ще не обговорюється досить широко. Власники капіталу встановлюють ціни і заробітну плату, визначають капіталовкладення, оголошують дивіденди і приймають рішення про обсяг виробництва в тих межах, які залишає для подібних рішень ринок. Вважається, що вплив приватних підприємців на державу не носить регулярного характеру і є незаконним і що в тій мірі, в якій цей вплив все ж виявляється, він диктується інтересами власників підприємств або ж відповідає цим інтересам. Інші, включаючи всіх марксистів, доводять, що зміни носили поверховий характер, що капітал зберігає більш глибокий і більш дієвий контроль. Тільки наївні люди реагують, мовляв, на очевидні речі.

Таким чином, влада над підприємством перейшла до капіталу, а разом з нею капітал набув престижу в суспільстві і влади в державі. На початку XIX ст. в англійському парламенті як і раніше задавали тон великі землевласники. Протягом століття вони поступилися

перед тиском з боку промисловців. До кінця сторіччя центральною фігурою в англійській політиці став Бірмінгемський промисловець Джозеф Чемберлен. На початку ХІХ ст. в уряді США задавали тон землевласники і власники рабів; до кінця століття влада перейшла до підприємців або, залежно від погляду на речі, злочинцям, що накрали великі статки. Сенат став клубом багатих бізнесменів. Вони користувалися репутацією людей, що володіють здатністю діяти незалежно від своїх власних інтересів, чого не можна було сказати про капіталістів. А дії, які відповідали їх власним інтересам, вважалися такими, що більше личать джентльменам, більш розумні та законні, ніж дії капіталістів, що продиктовані інтересами останніх. Такий суперечливий підхід і понині характерний для громадської думки та популярної історичної літератури. Можна сформулювати таким чином правило: чим довше здійснює владу та чи інша група, тим легше і природніше вона сприймається, і навпаки, чим менший термін, що минув з часу встановлення влади, тим більш несправжньою і навіть небезпечною вона здається.

Тепер має бути ясно, що забезпечує владу того чи іншого фактору виробництва або того, хто володіє ним або контролює його. Влада переходить до того фактору виробництва, який найменш доступний і який найважче замінити.

Розділ XXVI. Індустріальна система і держава

Індустріальна система дійсно нерозривно пов'язана з державою. Розвинена корпорація є знаряддям держави. А у важливих справах держава виступає як знаряддя індустріальної системи. Зовсім інакше трактує це питання загальноприйнята теорія. Остання передбачає і стверджує, що між державою і приватним діловим підприємством є чітка межа. Положення цієї межі – що саме відведено державі і що надано приватному підприємству – говорить про те, чи є дане суспільство соціалістичним або не соціалістичним. Це найважливіше. Як ліберали, так і консерватори вважають аномалією будь-який союз між державними та приватними організаціями. Для ліберала це означає, що державна влада використовується приватними особами для отримання вигод і наживи. Для консерватора це означає, що

високі прерогативи приватної власності втрачаються і переходять до держави. Насправді ж в індустріальній системі межа між приватною і державною сферами компетенції нерозрізнена і певним чином умовна, а невідомий союз між державними і приватними організаціями нормальний. Варто тільки усвідомити цю істину, і стають зрозумілими основні тенденції американської економіки і американського політичного життя. Небагато є питань, при вирішенні яких зусилля, витрачені на те, щоб звільнитися від поширених уявлень, нагороджувалися б більш щедро.

Відносини між техноструктурою і державою дуже відрізняються від відносин між державою та підприємницькою фірмою. З цієї відмінності ми і почнемо наш аналіз.

Відносини між державою і підприємницькою корпорацією, як і всі інші економічні відносини, носили переважно грошовий характер. Вони відрізнялися також нестійкістю, виявляючи при цьому тенденцію перетворитися в гру з нульовою сумою.

Прийнято думати, що співвідношення сил у цій сфері з часом змінювалося. Сімдесят п'ять років тому в Сполучених Штатах вважалося істиною, що панівною силою є корпорація. Страх викликала перспектива контролю бізнесу над державою. Люди гострого розуму поділяли думку Маркса, що держава є виконавчим комітетом капіталістичного підприємства. Проте з плином часу страх перед пануванням бізнесу зник, між тим як страх перед пануванням держави зростає. Корпорацію свого часу називали спрутом. Цей образ став застосовуватися і щодо держави. Ця зміна відбулася головним чином у 30-х роках. Вона була викликана двома причинами: зростанням профспілок і реакцією держави на нові потреби індустріальної системи.

Велика депресія дала сильний поштовх розвитку профспілкового руху. Віднявши в робітника можливість зміни місця роботи і тим самим збільшивши елемент примусу у його прихильності до роботи, депресія послабила все те, що спонукало робітника розділяти мету свого роботодавця. Вона підвищила значення профспілки для робітника. Робітник потребував її допомоги, щоб чинити опір спробам зниження заробітної плати. У міру того як скорочувалися можливості зміни місця роботи, профспілка компенсувала слабкість робітника і пом'якшувала відчуття примусовості його праці. А оскільки в цих сприятливих умовах зростає їх членський склад, профспілки ставали політичним

фактором; їх вплив на державу було визнано настільки ж негативним, як і їх роль по відношенню до корпорації. Недостачу фінансових ресурсів профспілки відшкодовували великою кількістю голосів виборців. У таких умовах бізнесменам легко було уявити, що вони ось-ось опиняться під політичною владою держави, в якій домінуючу роль будуть постійно відігравати профспілки та «інтелектуали».

Зростаючий у 30-х роках опір силі держави, так само як і опір силі профспілок, очолювався не розвиненою корпорацією, а підприємцями, що уцілили. Розвинені корпорації були набагато більш схильні примиритися з такими нововведеннями, як закон про відновлення промисловості, ставитися дещо філософськи до Рузвельта та до «Нового курсу». Але це не все. Ми бачили, що багато урядових заходів чинять на підприємницьку корпорацію зовсім іншу дію, ніж на розвинену корпорацію. Те, що завдає шкоди першій, виявляється благом для іншої. Цей початок ясно вимальовується в 30-х роках і пізніше став ще очевиднішим. Яскравим прикладом стало регулювання сукупного попиту.

На відміну від цього підприємницька корпорація менше потребувала регулювання сукупного попиту і її господарі набагато більше дбали про витрати виробництва. Перебуваючи на більш ранньому щаблі розвитку, вона менше займалася плануванням. Тому коливання попиту турбували її не так сильно.

Починаючи з 30-х років страх бізнесу перед державою став наче загальною і постійною особливістю американського політичного клімату. «Опозиція до держави – це щось більше, ніж невдоволення політикою даної партії чи даного уряду. Кредо (американського бізнесу) містить у собі недовіру й презирство до всіх політиків і бюрократів незалежно від того, яку партію вони представляють і яку політику проводять».

Зараз ми можемо підвести підсумки. Світ бізнесу в його ставленні до держави характеризується чим завгодно, але тільки не однорідністю. Він був однорідним у той час, коли підприємець і підприємницька корпорація володіли переважною і прямою політичною владою – владою над голосами виборців і над законодавцями. Розвинена корпорація не має подібної влади. Проте вона досягла досить сприятливого для неї пристосування держави до її потреб. Для уцілих підприємців це пристосування виявилось набагато менш сприятливим. Їх позиція у взаємовідносинах з

державою була значно ослаблена. Щоправда, їм здавалося, що у світі бізнесу вони користуються загальною підтримкою, але в дійсності це було не так. Розвинена корпорація постійно прагнула багато чого з того, чому підприємець найбільше опирався. Втративши пряму політичну владу, індустріальна система в цілому і розвинена корпорація зокрема придбали інші, значно важливіші методи впливу на суспільні справи. Цим і пояснюються добродійні, з їхньої точки зору, тенденції у політиці держави.

Розділ XXVII. Індустріальна система і держава (продовження)

Зв'язок між підприємницькою фірмою і суспільством були грошовим зв'язком. Ринок передавав підприємцю вказівки споживача єдиною мовою, на якій ринок здатен висловлюватися, а саме: обіцяючи більший чи менший прибуток на більшу або меншу масу продуктів. Відносини між підприємцями та найманими працівниками носили головним чином грошовий характер: вони працювали на нього не з любові або почуття боргу, а заради грошей. Панівним чинником у його відносинах з державою був той же грошовий фактор: принцип сумісності інтересів діяв тут, як завжди. Підприємець прагнув впливати на державу з метою збільшення свого грошового доходу. Якщо держава потребувала його послуг, то вона отримувала їх за умови їх оплати. Держава користувалася своєю системою податків і своїми знаряддями економічного регулювання для того, щоб впливати на поведінку підприємця і регулювати його доходи. Подібні відносинам між підприємцем та його найманим працівниками, відносини між підприємцем і державою постійно містилися в собі протиріччя, пов'язане зі встановленням розміру доходу. Це протиріччя зводило до мінімуму або зовсім виключало збіг цілей підприємницької корпорації і держави. Воно було головною причиною того, що в результаті цих відносин підприємець або контролював державу, або відчував перед нею помітний страх.

Ми бачили, що техноструктура розвиненої корпорації не мобілізує ресурси для купівлі політичного впливу і не має стимулів до цього. У той же час вона стала більш залежною від держави.

Держава всіляко дбає про стабільність економіки, про її розширення і зростання, про систему освіти, про науковий і

технічний прогрес. І найбільше – про національну оборону. Всі ці завдання є вищими національними завданнями. Всі вони відповідають потребам і завданням техноструктури. Планування передбачає стабільність попиту. Зростання корпорації тягне за собою просування по службі і престиж. Вона потребує навчених кадрів і державної підтримки наукових досліджень і дослідно-конструкторських робіт. У кожній зі сфер діяльності держави перед нею стоять такі завдання, до яких техноструктура може приєднуватися.

Ці обставини призводять до того, що техноструктура починає ототожнювати свої інтереси із завданнями збройних сил, а також нерідко зі спеціальними задачами того роду військ – армії, військово-морського флоту, військово-повітряних сил, – з яким вона найбільш тісно пов'язана. Сам факт зв'язку і спілкування, як це спостерігається і у відносинах між окремою людиною та організацією, посилює цю тенденцію. У результаті представники техноструктури починають переконано відстоювати те ж, що і представники відповідного роду військ: необхідність вдосконалення озброєння, вирішальне значення технічної переваги для безпеки країни, необхідність впровадження даного виду зброї, вигідність розширення бойового призначення, скажімо, військово-повітряних сил або військово-морського флоту. Члени техноструктури переймаються тією ж прихильністю до цих цілей і завдань, що і офіцери даного роду військ.

Ці відносини створюють для обох сторін можливість взаємного пристосування. Необхідність об'єднання праці різних фахівців і інженерів призводить до того, що створення, наприклад, нового виду зброї потребує організаційного керівництва. Таке керівництво може бути забезпечено техноструктурою, і часто тільки нею. Таким чином, у справі вдосконалення техніки збройні сили сильно залежать від корпорацій-постачальника. Ототожнення і пристосування цілей не тільки відіграють важливу роль у справі впливу техноструктури на рішення, пов'язані з військовими постачаннями. Вони є чи не єдиним джерелом цієї взаємодії. Ми бачили, що керівник сучасної корпорації не може організувати випуск нового продукту цивільного призначення, керуючись лише польотом своєї фантазії. Новий продукт може з'явитися на світ лише в результаті спільної роботи колективів учених, інженерів, конструкторів, технологів, спеціалістів з дослідження ринку і

агентів з питань збуту. Такі, до речі, причини, за якими влада перейшла до техноструктури і змінилася всередині неї. З тих же причин сучасна фірма не має можливості купити за гроші вигідне їй рішення з питань оборони. Говорячи грубо, готових рішень, які можна було б купити, зараз немає. Замість цього існує процес прийняття рішення, в якому бере участь багато людей протягом тривалого періоду часу. Одні з них є членами техноструктури, інші – представниками державних установ.

Чіткої межі, яка відділяє державу від приватної фірми, вже не існує, її дуже важко розрізнити і навіть умовно.

Промислове планування вимагає, як ми бачили, контролю над цінами та управління поведінкою споживача. Внаслідок цього в індустріальній системі вказівки йдуть не тільки від суверенного споживача до виробника; вони йдуть також від виробника до споживача у відповідності з потребами техноструктури. Цей порядок діє і у сфері державних закупівель. Якщо хто-небудь побажає в цілях спростування і критики знайти в цій книзі таке місце, де я стверджую, що всі державні витрати служать засобом пристосування до потреб сучасної корпорації, то він буде розчарований. Вплив промислової фірми на військові закупівлі – це делікатна тема. Я лише стверджую, що вплив носить складний двосторонній характер. Але він має глибокі наслідки для державної діяльності.

Розділ XXXIV. Політичне керівництво

Усі необхідні зміни, включаючи зміни поглядів, на основі яких формується військова та зовнішня політика, зачіпають сферу душевних емоцій і розумових інтересів. Тому в них, природно, хоча аж ніяк не виключно, зацікавлені ті, кого ми називаємо інтелігентами. Найбільш численна група інтелігентів, об'єднаних групою професійних занять, – це педагоги і вчені. Отже, саме до неї нам слід звернутися в пошуках необхідної політичної ініціативи. Ця ініціатива не може виходити від індустріальної системи, що, втім, не виключає того, що окремі її представники нададуть постачальнику подібну ініціативу. Не буде вона виходити і від профспілок. Не кажучи вже про те, що їх чисельність і вплив зменшуються, у профспілок немає особливої необхідності ставити

під сумнів мету індустріальної системи або боротися з тенденцією до ототожнення всіх суспільних завдань з цими цілями.

Союзу педагогів і вчених разом з широким колом інтелігенції доведеться здолати величезні труднощі. Як і будь-якій новій політичній силі, йому не вистачає віри у свої можливості. Сюди відноситься і недостатня впевненість у здійсненості своїх прагнень. Серед педагогів і вчених широко поширене скептичне ставлення до уявлень, які лежать в основі військової гонки. Скептичне ставлення викликає в цьому середовищі і характерне для індустріальної системи бажання вимірювати свої успіхи здатністю розширювати виробництво заради задоволення нею ж створених потреб. Значна кількість педагогів і вчених схильна розділити думку про необхідність захисту інших сфер життя і використання для цієї мети цивільної влади. Було б неважко заручитися в цьому середовищі підтримкою ідеї створення більш широких можливостей вибору між роботою та дозвіллям чи ідеї створення системи освіти, що в більшій мірі орієнтується на інтелектуальні та естетичні цінності, а не тільки на утилітарні потреби індустріальної системи. Але не все в цьому середовищі схильне погодитися з тим, що є які-небудь шанси переконати широку громадськість країни у важливому значенні подібних змін, або хоча б з тим, що союз педагогів і вчених зобов'язаний займатися подібними питаннями. Це ситуація поки що виявляє помітну тенденцію скоритися без бою установкам індустріальної системи.

Нарешті, існує ще одна обставина, що сковує політичну ініціативу табору педагогів і вчених, а також інтелігенції в цілому. Вона полягає в переконанні, що з самого характеру їх професійної діяльності їх роль повинна бути пасивною, тобто в переконанні, що вони покликані відчувати і мислити, а не діяти. Ця позиція знаходить своє виправдання у свідомості її правомірності, так само як і зручності.

Політика – це не справа інтелігента або працівника мистецтва. І не справа педагога і вченого. Їх сфера діяльності – це вільна від бруду сфера почуттів і думок. Турбота про практичні справи може тільки її осквернити. У дійсності, однак, жоден інтелігент, жоден художник, жоден учений не вправі дозволити собі розкіш сумніватися у своїй відповідальності. Ніхто, крім них, не може взяти на себе захист істотно важливих для нашого часу цілей.

Якщо, проте, враховувати інші сторони проблеми, то перспективи переходу до необхідної політики виглядають краще. Табір педагогів і вчених, як неодноразово зазначалося вище, швидко збільшується і обіцяє досягнути величезних розмірів. І це відбувається в такий час, коли спостерігається сильна тенденція до переоцінки усталених суспільних цілей. Як у сфері зовнішньої, так і у сфері внутрішньої економічної політики піддається сумніву все, що розглядається – і не без підстави – як автоматично прийнятої або прийнятої на віру позиції людей, яких називають нині «істеблішмент». Ці умонастрої потребують політичного керівництва, про необхідність якого тут говорилося. Цей процес переоцінки завдань виник тому, що ідея ліберальної реформи нині вже не котирується. У минулому ліберали виступали як економічні ліберали; під реформою розумілася економічна реформа. Завдання цієї реформи незмінно повторювалися в сотнях програм, промов і маніфестів. Виробництво має рости; дохід повинен зростати; розподіл доходів слід поліпшити; безробіття повинно скорочуватися. До цього зводилася протягом десятирічь програма ліберального реформаторства.

Прогрес, про який йде мова в даний час, буде набагато важче виміряти, ніж той прогрес, який зв'язується з відсотком приросту валового національного продукту або з рівнем безробіття. Це пояснюється тим, що завдання, які ставить перед собою індустріальна система, настільки вузькі, що вони піддаються точному статистичному виміру. Але життя складне. Визначення поняття успіху має стати предметом дискусій. Широка полеміка розгорнеться і навколо питання про правомірність нових суспільних цілей, відмінних від цілей індустріальної системи, так само як і навколо питання про засоби досягнення цих цілей (наприклад, про шляхи контролю над навколишнім середовищем, що диктується естетичними вимогами). Словом, це завдання, які – підкреслюємо ще раз – відповідають зусиллям реформатора.

Друкується за: Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт ; [пер. с англ.] – М. : АСТ, 2004. – С. 82–99, 422–452, 538–551.